

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS
LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1980 METAI

VILNIUS „MOKSLAS“ 1981

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEM BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1980

VILNIUS

1981

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSFORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1980

VILNIUS

1981

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ
ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД 1980

ВИЛЬНЮС «МОКСЛАС» 1981

Redakcinė kolegija:

Jonas DOBROVOLSKAS, Mečislovas JUCAS, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Giedrė NIUNKIENE, Rita STRAZDŪNAITE (sekretorė), Henrikas ŠADZIUS, Adolfas TAUTAVICIUS, Bronius VAITKEVICIUS (vyr. redaktorius), Regina ZEPKAITE (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Išleista LTSR MA Istorijos instituto užsakymu

Li237 Lietuvos istorijos metraštis = Ежегодник истории Литвы = The year-book of Lithuanian history / LTSR MA, Istorijos in-tas, LTSR istorijos problem. moksl. taryba; Red. kolegija: B. Vaitkevičius (vyr. red.) ir kt.— V.: Mokslas.

Leidž. nuo 1973 m.

1980 m. 1981. 171 p. Lygiagr. antr. taip pat vok. Str. santr. rus. LTSR MA istorijos in-to leid. 1980 m. bibliogr. / O. Adomonienė, p. 151—153. Bibliogr. išnašose.

Leidiny, skirtas svarbiausiems Lietuvos istorijos mokslinių tyrimų rezultatams skelbti, supažindina su Lietuvos istorijos tyrimo darbais: „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės demografiniai rodikliai 1790 m. gyventojų surašymo duomenimis“, „Iš Lietuvos kile Tartu universiteto studentai 1802—1919 metais“ ir kt.

**BBK 63.3(2L)
9(TL)**

0505040000

M 10604—021
M 854(08)—81 Z—81

© LTSR MA Istorijos institutas, 1981

nas istorikas, kuris savo darbe dažnai susiduria su šaltiniais, greta savo pagrindinio darbo gali dalyvauti ITŽ, o gal ir jo kartotekos ruošimo darbe. Tačiau geriausia būtų, jeigu nedidelė tyrinėtojų grupė imtųsi sudarinti minėtą kartoteką trumpesniai laikotarpiui, kurį reprezentuoja ne daug šaltinių. Tai galėtų būti laikotarpis iki XVI a. pradžios. Kol šie klausimai bus išspręsti, siekiant tuoj pat pradėti ITŽ parengiamąjį darbą, „Lietuvos istorijos metraštyje“ įvedamas skyrius „Istorijos terminija“.

5. *Koks bus „Lietuvos istorijos metraščio“ skyrius „Istorijos terminija“?* Šio skyriaus uždavinys — skelbti medžiagą ITŽ pagal aukščiau nurodytą laikinąją tematiką. Straipsniai (pageidautina, kad jie nebūtų didesni kaip 0,5 aut. lanko) gali būti tokie, kaip būsimąjo ITŽ straipsniai. Tačiau nereiškia, kad jie privalo būti tokie. Viename straipsnyje gali būti nagrinėjami ir keli pagal prasmę artimi terminai (lizdinis grupavimas). Straipsniai gali būti diskusiniai, nušviečiantieji terminą vienu kuriuo nors požiūriu (chronologijos, prasmės niuanso, etimologijos), skelbiantys visai naujus duomenis iš panaudotų šaltinių, naujai surasto dokumento ir t. t. Todėl apie vieną terminą gali būti keletas straipsnių. Skyriuje bus dėdami straipsniai istorijos terminologijos metodikos, ITŽ programos sudarymo klausimais, recenzijos apie verstinių istorijos vadovėlių aukštojioms bei vidurinėms mokykloms terminologiją ir atsakymai į istorijos dėstytojų, mokytojų bei kitų skaitytojų klausimus.

Tvarkant šį skyrių, kaip minėjome, istorikai neišsivers be kalbininkų pagalbos. Skyrių sutiko konsultuoti Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rekomenduotas terminologijos specialistas, šio Instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis Kazys Gaivenis. Manome, kad šiam skyriui rašys ne tik istorikai, bet ir kalbininkai.

Leonas Mulevičius

RITERIAI

Feodalinėje viduramžių Europoje sąvoka „riteris“ buvo labai sudėtinga ir nevienareikšmė. Socialiniu požiūriu skirtingos dvi jos reikšmės: plačioji, apimanti visus feodalus pasauliečius ir dalį feodalų dvasininkų (kariniai ordinai), ir siauroji, apimanti smulkiuosius feodalus¹. Riterystės institutas subrendo ir galutinai išsiskyrė tik išsivysčiusio feodalizmo sąlygomis, susiformavus feodui ir jį atitinkančiai lėno (vasalų) teisei². Kitaip tariant, jo susidarymas susijęs su feodalų klasės susiformavimu į uždarą bajorų luomą. *Riteriai yra tokie feodaliniai žemvaldžiai, kurių nuosavybės santykiai feodalizme pasiekia aukščiausią išsivystymą, tampa individualia valda su maksimaliu vasalo teisių ir senjoro teisinių pareigų kompleksu.* Feodaliųjų valstybių istorijoje — tai feodalų klasės luominio-hierarchinio organizavimosi aukščiausioji pakopa, socialinė Vakarų ir Vidurio Europos specifika feodalizmo klestėjimo epochoje.

Šis aukštas laipsnis nulėmė ypač išvystytą ideologinį riterystės instituto antstatą — korporacinį riterišką pasipūtimą, riterių moralinio elge-

¹ Советская историческая энциклопедия. — М., 1969, т. 12, с. 426.

² Ten pat, p. 425—426.

sio kodeksą, turėjusį įtakos šių dienų teigiamai sąvokai „riteris“³. Ideologinis antstatas siejosi su riteriškąja atributika (riterio diržas, pentinai, herbas) ir su išventinimu į riterius (plg. garsiąją Britų muziejaus miniatiūrą, vaizduojančią šitą ceremoniją⁴). Antrinis ideologinis antstatas paveikė pirminį — teisinį — antstatą. Riterystės institutas savo socialine esme (išnaudotojų klasės uždaramas) prilygo bajorystės institutui, tačiau teisine ideologine esme buvo siauresnė sąvoka. Kitaip tariant, kiekvienas riteris buvo bajoras ir kiekvienas bajoras galėjo tapti riteriu, bet būti bajoru dar nereiškė būti ir riteriu. Juo tapdavo tik formaliai riterio teises gavęs asmuo. Išventinimo į riterius ceremonija buvo labiausiai išvystyta tokių teisių suteikimo forma. Taigi riterystės institutas buvo korporacija, savo apimtimi artėjanti prie bajorų luomo apimtys, bet jai neprilygstanti. Ji labiausiai išreiškė prievartinę karinę feodalų klasės funkciją.

Į karinės funkcijos išraišką galima žiūrėti ir kitu aspektu. Feodalų klasės viršūnė išsiskyrė senjorine „valdoviškąja“ (t. y. stambiųjų žemvaldžių) padėtimi. Tai buvo bajorų luomo (visa jo apimtimi) „galva“. Tuo tarpu riterija įkūnijo bajorijos „kumštį“, turint galvoje ir šiurkščiausias karinių ordinų bei riterių plėšikų (Raubritter) kategorijų apraiškas. „Riteris“ tapo kartu ir smulkiųjų feodalų sąvoka tiek socialine, tiek teisine ir net ideologine prasme su visu iš to išeinančiu luominiu savitumu ir jo formaliomis apraiškomis.

Terminas „riteris“ daugelyje Europos kalbų etimologiškai susijęs su šitos kategorijos socialine esme, su „raitelio“ sąvoka. „Raitelis“ ar „raiteliai“ vokiškai Ritter, prancūziškai chevalier, itališkai cavalleria, ispaniškai caballero. Lenkai šiai sąvokai pavadinti paėmė vokišką skolinį rycerz. Iš lenkų kalbos jis pateko į lietuvių (plg. M. Daukšos, M. Petkevičiaus vartotą žodį ricierius), baltarusių ir ukrainiečių kalbas.

Riterystė yra klestinčių feodalinių santykių išraiška. Keičiantis jos socialinei aplinkai ir irstant bazei, ji praranda savo visuomeninę reikšmę. Jos teisinis institutas susilieja su bajoryste, tapdamas pastarosios atributu.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaimyninėse šalyse — Vengrijoje ir Lenkijoje (nekalbant jau apie plėšikiškus vokiečių ordinus) — taip pat susiformavo riterių institutai su visa jiems būdinga luomine ir ideologine atributika⁵. Riterijos susidarymą Lietuvoje pirmiausia lėmė socialinių santykių raida. Ją lydėjo antstatiniai šito proceso reiškiniai: gatavų sąvokų ir atributikos brovimasis iš kaimynų, išbaigtų formų taikymas neišbaigtiems visuomeniniams reiškiniams. Feodas iš principo Lietuvoje susiformavo tik XV a. antrojoje pusėje⁶. Tuo tarpu valstybinių santykių

³ Ten pat, p. 426.

⁴ Henne am Rhyn O. Kulturgeschichte des deutschen Volkes.— Berlin, Bd. 1, b. m., p. 234.

⁵ Riterio diržą matome XIV a. vengrų miniatiūrose ir išlikusiose lenkų senienose; žr.: Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana.— Warszawa, 1972, t. 3—4, p. 55; Die ungarische Bilderchronik.— Budapest, 1961, p. 67, 73, 104—105, 125, 164, 172, 250; Kaizer L. Węgierskie Chronicon.— Kwartalnik historii kultury materialnej, 1974, Nr. 1, p. 26—27.

⁶ Gudavičius E. Bajorų luomo susidarymas XV a.—MADA, A serija, 1975, t. 2(51), p. 104.

raidos požiūriu tai buvo jau luominės monarchijos susidarymo pradžia. Vadinasi, pati socialinė riterijos bazė atsirado pavėluotai — vėlesniame nei įprasta šalies raidos etape. To priežastis — savotiška feodalinių santykių raida, iš pradžių uždelsusi, o paskiau labai forsavusi individualios stambiosios žemėvaldos formavimąsi. Todėl teisinis, o juo labiau ideologinis antstatas nespėjo sekti savo bazės. Siuo požiūriu Lietuva, žinoma, nėra unikalus reiškinys. Riterystės instituto teisinis ir ideologinis klestėjimas (nors vyko jau ir feodalinio susiskaldymo metu) siekia luominės monarchijos laikotarpį ir Lenkijoje. Lenkijoje riterystė teisinėmis bei ideologinėmis formomis niekada neprisiskverbė taip giliai ir visapusiškai į visą feodalų klasę, netapo jos egzistencijos norma, kaip į vakarus nuo Oderio. Juo labiau to galima buvo tikėtis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sąlygomis. Riterystės atributiką Lietuvos valdančiosios klasės viršūnė ima savintis jau XV a. pradžioje. Vytautas pakelia riteriu Zigmanto Liuksemburgo arbitražą⁷. Žygimantas I savo antspaude vaizduojamas su riterio diržu⁸. Tai dar reprezentacinis riterystės ideologijos savinimasis, mažai tesusijęs net su forsuo tu teisinės jos pusės taikymu, kokį matome 1249 m. Christburgo sutartyje⁹. Pirma svarbi teisinė (ir ideologinė) receptija yra lenkų herbų suteikimas lietuvių ponams 1413 m. Horodlės sutartimi¹⁰. Ši receptija iš pradžių prigijo tik tai feodalų klasės viršūnėje: priimtoji lenkų heraldika rėmėsi pačių lietuvių ponų besiformuojančiais herbais¹¹, o iš 1447 m. Kazimiero privilegijos aiškėja, kad šis aktas buvo suprantamas kaip herbų gavėjų „tapimas riteriais“¹². Tokios apimties riterystės instituto atsiradimas XV a. pirmosios pusės Lietuvoje yra faktas, bet jo siaurumas ir sąlyginumas taip pat ne mažiau akivaizdūs. Kitaip ir negalėjo būti: iš principo uždaras bajorų luomas čia susidarė tik XV a. antrojoje pusėje¹³.

XVI a. viduryje sąvoka „riteris“ Lietuvoje prilygsta labiausiai bajorams taikomai sąvokai „šlėkta“, nors ir mažiau už ją yra paplitusi¹⁴. Šitokia jos reikšmė gyvavo jau I Lietuvos Statuto pasirodymo metu¹⁵. Va-

⁷ Vytautas Didysis.— Kaunas, 1937, p. 137.

⁸ Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich.— Ataeneum Wileńskie, 1930, roczn. 7, zes. 1—4, tabl. VII.

⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959, с. 498: „et quod illi ex ipsis neophitis, qui sunt vel erunt ex nobili prosapia procreati, accingi possint cingulo militari“. Plg.: Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego.— Wilno, 1931, t. 1, p. 240.

¹⁰ Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529.— Poznań, 1841 (toliau — ZPL), p. 16—18.

¹¹ Semkowicz W. Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim.— Polska i Litwa w dziejowym stosunku.— Warszawa, Lublin, Łódź, Kraków, 1914, p. 405—412; Gudavičius E. Zymenys ir ženklai Lietuvoje.— V., 1980, p. 98—123.

¹² Gudavičius E. Bajorų luomo susidarymas XV a.— MADA, 1975, t. 2(51), p. 103.

¹³ Ten pat, p. 104.

¹⁴ Gudavičius E. Dėl XVI a. privilegijuotųjų ir „neprivilegijuotųjų“ bajorų.— MADA, 1975, t. 3(52), p. 66.

¹⁵ Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским.— М., 1900, вып. 1, с. 238—239: «предки его милости господарские... рачыли дати княжатою и панятою и всему рыцарству великого князства Литовского...». Dėl datos žr.: Любавский М. Литовско-русский сейм.— М., 1900, с. 260.

dinasi, Lietuvoje atsirado ne riterystės instituto esmei (uždara korporacija uždarame luome), bet jo išorinei teisei formai (bajoras — riteris) būdinga sąvoka. Riterystė čia pirmiausia suprantama ne kaip atskiras teisinis ideologinis statusas, o kaip bendros apimties luominis bajorystės atributas. Šitokią padėtį lėmė pavėluotas riterystės susidarymo procesas, prasidėjęs tik pereinamuoju laikotarpiu į luominę monarchiją ir pasibaigęs jau tikrai pastarajame etape.

Tačiau, kaip rodo reprezentacinės recepcijos dar XV a. pirmojoje pusėje¹⁶, šitoks riterystės supratimas buvo nors ir pagrindinis, bet ne vienintelis. „Riterių teisė“, nors ir buvo svetima eilinio bajorėlio buičiai, vis dėlto buvo laikoma žinomu dalyku XVI a. pradžioje¹⁷. Drauge ir „tikras“ (išventintas ar pakeltas) riteris skyrėsi nuo „šiaip“ riterio (neišventinto bajoro). Dalyko esmė yra ta, kad šis skirtumas neįgavo lemiamos ideologinės teisinės reikšmės, tapo luominiu blizgučiu, o ne socialine išnaudojų klasės būtinybe.

Buržuaziniams istorikams, nesiejantiems riterystės antstatinės pusės su jos socialine prigimtimi, prieštaringa šaltinių informacija tapo galvosūkiu. M. Liubavskis M. Strykovskio žinią apie Aleksandro 1505 m. pakeltus riterius laiko paprastu bajorystės suteikimu, nors ir nurodo, kad riterystės korporacinė sąvoka Lietuvoje buvo žinoma¹⁸. Visiškai susipainiojo šiuo klausimu F. Leontovičius. Viena, jis tvirtina, kad „riteriais“ buvo suprantama visa bajorija „su visais jos luomais“¹⁹; kita vertus, nurodo, kad tai ypatingas bajorijos luomas, esantis tarp smulkiųjų bajorų ir ponų²⁰. Aklavietė aiški be komentarų.

Nepaisant bendrosios, atributinės „riterio“ sąvokos vyravimo visuomeniniuose XVI a. pradžios Lietuvos santykiuose, I Lietuvos Statute aiškiai suvokiama korporacinė riterystės prasmė. III 8 straipsnyje kalbama apie „riterių mokslų“ išėjimą — teisę, kurią turi kiekvienas bajoras, bet kuria ne kiekvienas pasinaudoja²¹. Straipsnio tekstas visiškai prieštarauja abiem F. Leontovičiaus apibrėžimams. Statuto įžangoje iš kitų feodalų tarpo aiškiai išskiriama riterių šventimus gavusioji („pakeltoji“) jų dalis²². Abi šios Statuto vietos nėra redakcijos naujovė, o kartoja šalies pri-

¹⁶ Zr. 7 ir 8 išn.

¹⁷ Gudavičius E. Bajorų luomo susidarymas XV a.—MADA, 1975, t. 2(51), p. 103; Русская историческая библиотека. Т. 20. Литовская Метрика.—Петербург, 1903, т. 1, № 111—113.

¹⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм, с. 454—455. Autoriaus cituojamuose nobilitacijos aktuose riterystės ir bajorystės sąvokos sutapatinaamos (ten pat, p. 460—461) — tai pagrindinis riterystės suvokimas Lietuvoje. Tačiau pakėlimas į riterius, atseit priėmimas į „tikrųjų“ riterių korporaciją, buvo ceremonija, kurios šiaip nefiksuodavo jokiu dokumentu. Į tai M. Liubavskis neatsižvelgia. Galimas tik vienas pakėlimo užfiksuotumo atvejis: kai nobilituojamasis kartu gauna ir riterio šventimus. Bet ir tuomet dokumento išdavimo akstinas yra ne šie šventimai, o nobilitacijos aktas.

¹⁹ Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты. — Журнал министерства народного просвещения, 1908, № 3, с. 263.

²⁰ Ten pat, p. 263—264.

²¹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск, 1960, с. 49: «Узычаем, абы княжата и панове хоруговные, шляхта и бояре... мели волную моц выйти... для... навчена вчинков рыцэрских до всяких земель чужих...».

²² Ten pat, p. 31: «всим прелатом, княжатом, паном хоруговным, велможам, рыцерам повышоным, шляхте и всему поподству...».

vilegijas: III 8 straipsnis — 1447 m. Kazimiero²³, įžanga — 1506 m. Žygimanto II²⁴. Lotyniškas I Statuto vertimas²⁵ (kur terminas „рыцер“ grįžta į tą patį „miles“) parodo, kad privilegijų straipsnių turinys ir prasmė jame nepakito.

I Lietuvos Statutas atskleidžia tikrą termino „miles“ prasmę ankstesniuose (1447 ir 1506 m.) šaltiniuose: abejur išeinama iš korporacinės („išsventintos“) riterystės sąvokos. Iš to galima spręsti, kad tiek bendrosios luominės-atributinės, tiek korporacinės riterystės recepcija nuo XV a. pradžios per feodalų klases viršūnę plito žemyn ir platyn besiformuojančio luominio uždarmo dirvoje. Luominė-atributinė riterio sąvoka Lietuvoje nuėjo labai savotišką kelią. XV a. pirmojoje pusėje ji „talkininkavo“ viršutinio feodalų sluoksnio — ponų terminui. XVI a. išplinta visam bajorų luomui ir specifinei eilinių bajorų daliai pavadinti²⁶, tampa žodžio „šlėkta“, nuo XV a. vidurio pagrindinio bajorų luomą apibūdinančio termino, sinonimu.

Edvardas Gudavičius, Stasys Lazutka

²³ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв.—Л., с. 6: „concedimus, ut principes, nobiles et boiari... liberam habeant facultatem, exeundi... caussa... actuum militarium exercendorum ad quaslibet terras exteras...“

²⁴ Любавский М. К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно.—М., 1915, с. 336: „ipsis praelatis, baronibus, dignitariis, militibus, proceribus, nobilibus...“

²⁵ ZPL, p. 144: „...praetalis, baronibus, militibus, nobilitus...“, ten pat, p. 189—190; „Indulgemus, ut duces, barones nobiles et boirari... habeant liberam facultatem egredi... in actibus militaribus se exercendum...“

²⁶ Žr. 14 ir 15 fšn.